ҒТАХР 21.01.09 https://doi.org/10.48010/2026.4/1999-5911.14

ИСЛАМДЫҚ ЖАЗБА МҰРАЛАРЫНДАҒЫ БІЛІМ, ИМАН ЖӘНЕ РУХАНИ КЕМЕЛДІК: ИҒЗИ СИРЕК КІТАПТАР МЕН ҚОЛЖАЗБАЛАР ҚОРЫ НЕГІЗІНДЕ

[1]Қ. Қасымқан, [2]Е.Қ. Қасабекова*, [3]Б. Нұриман
[1]Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы Ислам ғылыми-зерттеу институты (Алматы, Қазақстан)
[2]ҚР ҒБЖМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты (Алматы, Қазақстан)
[3]Еуразия ғылыми-зерттеу институты (Алматы, Қазақстан)
[1]qqasymhan@gmail.com, [2]enlik78@rambler.ru, [3]bekarysnuriman@gmail.com

[1]K. Kasymkan, [2]Ye. Kassabekova*, [3]B. Nuriman
[1]Islamic Research Institute of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan),
[2]Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK (Almaty, Kazakhstan)
[3]Eurasian Research Institute (Almaty, Kazakhstan)
[1]qqasymhan@gmail.com, [2]enlik78@rambler.ru, [3]bekarysnuriman@gmail.com

Сілтеме: Қасымқан Қ., Қасабекова Е.Қ., Нұриман Б. Исламдық жазба мұралардағы білім, иман және рухани кемелдік: Иғзи сирек кітаптар мен қолжазбалар қоры негізінде // *Әл-Фараби*. – 2026. – Т. 24. № 4(96). – 195-222 бб.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорындағы исламдық жазба мұра білім, иман және рухани кемелдік мәселелерінің өзара сабақтастығы тұрғысынан философиялық талдауға алынды. Зерттеудің деректік негізін араб, парсы және түркі (шағатай, татар, осман түрік және қазақтың араб графикалы жазба дәстүрі) тілдеріндегі қолжазбалар, тасбаспа және сирек басылымдар құрайды. Бұл мұралар тарихи-библиографиялық жәдігерлер ретінде ғана емес, дәстүрлі мұсылмандық дүниетанымдағы адамның танымдық, моральдық және рухани қалыптасуы туралы түсініктерді сақтаған мәдени-интеллектуалдық деректер ретінде қарастырылды. Зерттеудің негізгі мақсаты – қор материалдарындағы білім мен иманның арақатынасын, әдеп пен рухани тәрбиенің құндылықтық негіздерін және адамның кемелденуіне бағытталған дүниетанымдық бағдарларды айқындау. Осыған байланысты қордағы жазба мұра мазмұндық-функционалдық тұрғыдан діни-канондық, діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық әдебиет болып қарастырылып, олардың адам қалыптастырудағы танымдық және рухани қызметіне басымдық берілді. Зерттеуде сипаттамалық, тарихи-салыстырмалы, кітаптанулық, кодикологиялық және мәтінтанулық тәсілдер философиялық герменевтика, концептуалдық және аксиологиялық талдау әдістерімен сабақтастырылды. Соның негізінде исламдық жазба мұрадағы білім

* Автор-корреспондент: Е.Қ. Қасабекова, enlik78@rambler.ru

ақпаратты игерудің формасы ғана емес, иманды саналы түрде орнықтыратын, мінезді тәрбиелейтін және адамның рухани бағдарын қалыптастыратын танымдық-этикалық негіз ретінде пайымдалды. Ал иман білімнен оқшау діни феномен емес, таным, амал, әдеп және рухани жауапкершілікпен өзара байланыстағы құндылықтық ұстаным ретінде зерделенді. Қордағы ақида, фиқһ, діни-дидактикалық, ахлақтық және сопылық мәтіндерді салыстыра талдау нәтижесінде олардың мазмұнында білім – иман – әдеп/амал – рухани тәрбие – кемелдік арасындағы мағыналық сабақтастық бар екені анықталды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы ИҒЗИ қорындағы исламдық жазба мұраның кітаптанулық және кодикологиялық сипатын оның философиялық-антропологиялық мазмұнымен байланыстыра қарастырып, адамның интеллектуалдық танымы, сенімі, моральдық әрекеті мен рухани жетілуін өзара сабақтас біртұтас үдеріс ретінде пайымдауында. Осы тұрғыдан қордағы жазба мұра Қазақстандағы исламдық кітап мәдениетінің тарихын танытатын деректік кешен ғана емес, адам, білім, сенім, құндылық және рухани кемелдік мәселелерін тарихи-философиялық тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік беретін интеллектуалдық мұра ретінде бағаланды.

Түйін сөздер: исламдық жазба мұра, білім, иман, рухани кемелдік, ислам философиясы, діни антропология, ахлақ, сопылық, сирек кітаптар, қолжазбалар, мәтіндік трансмиссия.

Кіріспе

Қазақстанның исламдық жазба мұрасы – халықтың рухани, интеллектуалдық және мәдени тарихын танытатын маңызды дереккөздердің бірі. Араб, парсы және түркі (шағатай, татар, осман түрік, қадім, жәдид және төте жазу) тілдеріндегі қолжазбалар мен сирек басылымдар исламдық білім беру дәстүрінің, кітап мәдениетінің және рухани сабақтастықтың тарихи айғағы болып табылады. Бұл мұралар арқылы ислам ғылымдарының таралуын, медреселік білім жүйесін ғана емес, дәстүрлі мұсылмандық дүниетанымдағы білім, иман, әдеп және рухани кемелдік туралы түсініктерді де зерделеуге мүмкіндік туады.

Осы тұрғыдан Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығының қоры ерекше ғылыми маңызға ие. Қорда Құран мен тәфсір, хадис, фиқһ, ақида, сопылық, ахлақ, қирағат, араб тілі, діни қисса-дастандар және медреселік оқу әдебиеттеріне қатысты қолжазбалар мен сирек басылымдар сақталған. Олардың бірқатары араб тіліндегі классикалық еңбектердің парсы және түркі тілдеріндегі аудармалары, шархтары мен хашиялары түрінде жеткен. Бұл жазба мұра исламдық білімнің әртүрлі тарихи-мәдени орталарда қабылдануы мен түсіндірілуін және рухани құндылықтардың ұрпақтан ұрпаққа берілу сабақтастығын көрсетеді.

Қазақстандағы исламдық жазба мұраға қатысты зерттеулерде қолжазбаларды анықтау, сипаттау, каталогтау, мәтінтанулық және тарихи тұрғыдан зерделеу бағыттары басым. Алайда жазба мұрада көрініс тапқан білім мен иманның арақатынасы, әдеп пен рухани тәрбиенің мәні және адамның кемелдену мәселесі философиялық тұрғыдан арнайы әрі тұтас қарастырыла бермейді. Сондықтан қолжазбалар мен сирек кітаптарды тарихи-библиографиялық жәдігерлер ретінде ғана емес, адамның танымдық, моральдық және рухани қалыптасуы туралы

ISSN 1999-5911 (Print) ISSN 2960-2173 (Online)

түсініктерді сақтаған философиялық-интеллектуалдық мұра ретінде зерттеу өзекті.

Зерттеудің мақсаты – ИҒЗИ Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорындағы исламдық жазба мұра негізінде білім, иман және рухани кемелдік ұғымдарының өзара сабақтастығын философиялық тұрғыдан айқындау. Зерттеуде діни-канондық, діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық мәтіндердегі білімнің сеніммен, сенімнің амал және әдеппен, ал рухани тәрбиенің кемелдік идеясымен байланысы қарастырылады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – ИҒЗИ қорындағы бұрын-соңды ешкім зерттемеген исламдық жазба мұраны тек библиографиялық, кітаптанулық немесе кодикологиялық нысан ретінде сипаттаумен шектелмей, оны дәстүрлі исламдық дүниетанымдағы адам қалыптастыру идеяларын сақтаған философиялық деректер кешені ретінде қарастырудан көрінеді. Мақалада әртүрлі жанрдағы мәтіндердің мазмұнын байланыстыратын білім – иман – әдеп/амал – рухани тәрбие – кемелдік сабақтастығы аналитикалық модель ретінде ұсынылады. Бұл модель діни-канондық мәтіндердегі сенім мен нормативтік білімнің, діни-танымдық және медреселік әдебиеттегі таным мен оқудың, діни-дидактикалық шығармалардағы мінез тәрбиесінің, ал сопылық-ахлақтық мұрадағы жүрек тазалығы, нәпсі тәрбиесі, сабыр, тәубе, шүкір, тақуалық және мағрифат ұғымдарының адамның кемелденуіне бағытталған біртұтас антропологиялық бағдарға тоғысатынын көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу сапалық және пәнаралық әдіснамаға негізделіп, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығында сақталған исламдық жазба мұраны тарихи-мәтіндік және философиялық тұрғыдан кешенді талдауға бағытталды. Зерттеудің деректік негізін қордағы араб, парсы және түркі (шағатай, татар, осман түрік және т.б.) тілдеріндегі қолжазбалар, тасбаспа және сирек басылымдар құрайды. Материалдарды іріктеуде олардың жанрлық, тілдік, хронологиялық және географиялық ерекшеліктерімен бірге білім, иман, әдеп, рухани тәрбие және кемелдік мәселелерін танытатын мазмұндық әлеуеті ескерілді.

Зерттеу барысында сипаттамалық, тарихи-салыстырмалы, кітаптанулық, кодикологиялық және мәтінтанулық әдістер сақталып, олар философиялық герменевтика, концептуалдық және аксиологиялық талдау тәсілдерімен толықтырылды. Философиялық герменевтика мәтіндердегі діни-этикалық ұғымдарды олардың тарихи және жанрлық контексінде түсіндіруге; концептуалдық талдау білім, иман, әдеп, мағрифат, нәпсі тәрбиесі және рухани кемелдік ұғымдарының мағыналық байланысын айқындауға; аксиологиялық талдау жазба мұрада ұсынылған ізгілік, жауапкершілік, сабыр, тәубе, шүкір, тақуалық және көркем мінез секілді құндылықтардың адам қалыптастырудағы орнын бағамдауға қолданылды. Шығармалардың атауы, авторы, тілі, жанры,

көшірілген немесе басылған мерзімі мен орны, баспаханасы және материалдық ерекшеліктері де бастапқы зерттеудегі тәртіппен сараланып, аударма, шарх және хашия дәстүрімен байланысы назарда ұсталды.

Қор материалдарын жүйелеуде зерттеуші Төрәлі Қыдыр ұсынған мазмұндық-функционалдық жіктеу негізге алынып, шығармалар шартты түрде діни-канондық, діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық әдебиет болып төрт негізгі топқа жіктелді (Қыдыр, 2018: 72–73). Аталған жіктеу қатаң жанрлық шекара ретінде емес, мазмұны мен қызметі өзара сабақтас жазба мұраларды ғылыми тұрғыдан жүйелеудің әдістемелік үлгісі ретінде қолданылды. Философиялық талдауда осы төрт топ өзара оқшау салалар ретінде емес, адамның танымдық және рухани қалыптасуының әртүрлі қырларын білдіретін біртұтас мәтіндік кеңістік ретінде қарастырылды: діни-канондық әдебиет сенім мен нормативтік білімнің негізін, діни-танымдық әдебиет білімді меңгеру мен дүниетанымдық бағдарды, діни-дидактикалық мұра моральдық мінез бен жауапкершілікті, ал діни-сопылық шығармалар рухани тәжірибе мен кемелдену идеясын айқындайтын деректік қабат ретінде талданды.

Қазақстандағы исламдық сирек кітаптар мен қолжазба мұрасы: Ислам ғылыми-зерттеу институты қорының қалыптасуы, мазмұны және ғылыми маңызы

Қазақстандағы исламдық кітап мұрасын, сирек кітаптар мен қолжазбаларды зерттеу мәселесі соңғы жылдары отандық ғылымда біртіндеп назарға алына бастады. Бұл бағытта отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде исламдық қолжазба мәдениеті, кітаптану, кодикология және дәстүрлі діни білім беру мәселелері әртүрлі қырынан қарастырылды (Муминов, 2015; Қамбарбекова, 2011; Насруллаев, 2024). Қазақстандағы көптілді қолжазба мұрасын арнайы қарастырған Ы.М. Палтөре мен Ж.Т. Омарбекова араб, парсы және шағатай тілдеріндегі жазба мұраны исламдық білім жүйесі, мәдени жады және мәтіндік трансмиссия аясында зерттеп, қолжазбаларды жекелеген библиографиялық бірлік ретінде ғана емес, аймақтық білім дәстүрі мен интеллектуалдық сабақтастықты танытатын мәдени дереккөз ретінде қарастырады (Палтөре, Омарбекова, 2026: 250). Аталған зерттеулерде исламдық қолжазбалардың тарихи маңызы, мәтіндік дәстүрдің қалыптасуы, медреселік білім беру жүйесі және араб графикалы мұралардың ғылыми сипаттамасы кеңінен талданғанымен, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қоры арнайы зерттеу нысаны ретінде әлі де жеткілікті деңгейде қарастырылған жоқ.

Институт 2024 жылғы 31 шілдеде құрылғаннан кейін Қазақстанның әртүрлі өңірлерінен исламдық сирек кітаптар мен қолжазбаларды жинақтау жұмыстары жүйелі түрде жүргізіле бастады. Соның нәтижесінде араб, парсы және түркі (шағатай, татар, осман түрік) тілдеріндегі қолжазбалар мен сирек баспа кітаптарынан тұратын жаңа ғылыми қор қалыптасты. Алайда бұл

қордағы материалдардың басым бөлігі қазіргі уақытқа дейін толық ғылыми айналымға енгізілмеген, олардың жанрлық құрылымы, мәтіндік ерекшеліктері, кітаптанулық және кодикологиялық сипаттамалары кешенді түрде зерттелмеген. Сондықтан қордың ғылыми әлеуетін анықтау бүгінгі исламтану, қолжазбатану және кітаптану ғылымдарының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Қор құрамын талдау оның кездейсоқ жинақ емес, Қазақстандағы дәстүрлі исламдық білім беру жүйесінің қалыптасу тарихын бейнелейтін тұтас интеллектуалдық мұра екенін көрсетеді. Мұнда Құран, тәфсір, хадис, фиқһ, ақида, сопылық, ахлақ, араб тілі грамматикасы, қирағат, діни қиссалар, дұғалар жинақтары, медреселік оқу құралдары және діни-ағартушылық әдебиеттер сияқты ислам ғылымдарының негізгі бағыттарын қамтитын еңбектер сақталған. Мұндай жанрлық әртүрлілік қордың бірнеше ғасыр бойы қалыптасқан исламдық ғылыми дәстүрдің сабақтастығын көрсететін маңызды деректік база екенін дәлелдейді.

Қордың тағы бір маңызды ерекшелігі – оның көптілді құрылымы. Әсіресе Алтын Орда дәуіріне жататын Рабғұзидың *«Қиссас әл-әнбия»* шығармасының қолжазба нұсқасының сақталуы, Әмір Темір мен Тоқтамыс арасындағы текетірес кезеңін арқау етіп, халықтық аңыз нұсқаларында Тоқтамыс ханның ұлы Сүһейіл мен Әмір Темірдің қызы Гүлдүрсін арасындағы трагедиялық махаббат хикаясын баяндайтын *«Сүһейіл мен Гүлдүрсін»* дастанының болуы (Қыдыр, 2026: 218–219), сондай-ақ араб тіліндегі канондық еңбектердің, парсы және түркі тілдеріндегі аудармалардың, шархтар мен хашиялардың бір қорда шоғырлануы исламдық білімнің Орталық Азия кеңістігінде таралуы мен өңірлік ерекшеліктерге сәйкес бейімделу үдерісін айқын көрсетеді. Араб тілі ислам ғылымдарының негізгі канондық әрі ғылыми тілі ретінде орныкса, парсы тілі классикалық мұраны түсіндірудің, әдеби өңдеудің және ғылыми интерпретацияның маңызды құралы қызметін атқарды. Ал түркі тілдері (шағатай, татар және қазақтың жазба дәстүрі) исламдық білімді жергілікті әлеуметтік-мәдени ортаға бейімдеп, діни-ағартушылық қызметтің негізгі тіліне айналды. Сонымен қатар қорда сақталған қадимдік және жәдидтік оқу-ағарту дәстүріне қатысты төте жазумен жарық көрген еңбектер XX ғасырдың басындағы Алаш зиялыларының дәстүрлі исламдық білім жүйесін ұлттық және заманауи білім беру талаптарымен ұштастыруға бағытталған ағартушылық қызметін айғақтайды. Бұл басылымдар қазақ қоғамындағы діни білімнің мазмұндық жаңғыруын ғана емес, ұлттық жазба мәдениеті мен рухани сананың қалыптасуындағы зиялы қауымның тарихи рөлін де көрсетеді.

Сонымен қатар қорда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қадимдік және жәдидтік оқу дәстүрлеріне қатысты көптеген басылымдардың сақталуы ерекше назар аудартады. Араб тілі грамматикасы, қирағат, әліппе, медреселік оқу құралдары мен діни-ағартушылық әдебиеттер дәстүрлі мұсылман мектептеріндегі оқу бағдарламасының құрылымын, педагогикалық әдістердің эволюциясын және исламдық білім беру реформаларының сипатын зерделеуге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыдан алғанда, қордағы сирек кітаптар тек діни мазмұндағы шығармалар емес, Орталық Азиядағы мұсылман қоғамының

әлеуметтік және мәдени жаңғыру тарихын бейнелейтін маңызды тарихи дереккөздер болып саналады.

Біздің пікірімізше, Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығының ғылыми құндылығы ең алдымен оның қорындағы кітаптардың бұрын жүйелі түрде ғылыми сипатталмағандығында және олардың көпшілігінің ғылыми айналымға енгізілмеуінде жатыр. Сондықтан қордағы материалдарды халықаралық кодикологиялық талаптарға сәйкес ғылыми каталогтау, реестрлеу, цифрландыру, реставрациялау және мәтінтанулық зерттеулер жүргізу алдағы уақыттағы басым ғылыми бағыттардың бірі болуы тиіс. Бұл жұмыстар Қазақстандағы исламдық кітап мұрасын ғылыми тұрғыдан жаңа деңгейде танытуға, сондай-ақ оны әлемдік қолжазбатану және исламтану ғылымының зерттеу кеңістігіне енгізуге мүмкіндік береді.

Осыған байланысты қордағы сирек кітаптар мен қолжазбаларды жанрлық, тілдік және хронологиялық тұрғыдан жүйелеу ерекше маңызға ие. Сондықтан келесі бөлімде Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорындағы жазба мұралар мазмұны мен функционалдық ерекшеліктеріне қарай негізгі жанрлық топтарға жіктеліп қарастырылады.

Ортағасырлық түркі-мұсылман жазба әдебиетін зерттеуші Төрәлі Қыдыр исламдық әдеби мұраны көтерген тақырыбы мен ішкі мазмұнына қарай діни-дидактикалық, діни-сопылық, діни-танымдық және діни-канондық әдебиеттер деп шартты түрде төрт топқа жіктейді (Қыдыр, 2018: 72–73). Осы зерттеуде аталған ғылыми ұстаным негізге алынды. Дегенмен, Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығының қоры әртүрлі тарихи кезеңдерде жазылған әрі мазмұндық-функционалдық сипаты сан алуан қолжазбалар мен баспа кітаптардан тұратындықтан, жекелеген шығармалар бірнеше жанрдың белгілерін қатар қамтуы мүмкін. Сондықтан төменде ұсынылған жіктеу қатаң жанрлық шекара ретінде емес, қор материалдарын ғылыми тұрғыдан жүйелеуге арналған шартты классификация ретінде қарастырылады.

Осы жіктеуді философиялық тұрғыдан қарастырғанда, қордағы діни-канондық, діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық әдебиеттер адамның танымдық, моральдық және рухани қалыптасуының өзара сабақтас қырларын танытады. Діни-канондық мәтіндерде білім мен сенімнің негіздері айқындалса, діни-танымдық және медреселік әдебиетте білімді игеру мен дүниетаным қалыптастыру, діни-дидактикалық шығармаларда әдеп пен мінез тәрбиесі, ал сопылық-ахлақтық мұрада жүрек тазалығы, нәпсі тәрбиесі, тәубе, сабыр, шүкір, тақуалық және мағрифат арқылы рухани жетілу мәселелері алдыңғы қатарға шығады. Осы тұрғыдан қор материалдарының мазмұнын байланыстыратын ортақ философиялық желіні білім – иман – әдеп/амал – рухани тәрбие – кемелдік сабақтастығы арқылы пайымдауға болады. Мұнда білім тек ақпаратты меңгеру емес, иманды саналы түрде орнықтыратын танымдық негіз болса, иман сол білімге құндылықтық мән береді; әдеп пен амал оның адам мінезі мен әрекетіндегі көрінісіне, ал рухани тәрбие адамның ішкі болмысын жетілдіру тетігіне айналады. Сондықтан кемелдік бір рет қол жеткізілетін нәтиже емес, адамның білімі, сенімі, мінезі мен әрекеті арасында тұтастық

қалыптастыруға бағытталған үздіксіз рухани үдеріс ретінде көрінеді. Осы мағынада ИҒЗИ қорындағы исламдық жазба мұра тарихи-библиографиялық және кодикологиялық дерек қана емес, дәстүрлі исламдық дүниетанымдағы адам қалыптастыру идеясын танытатын философиялық-интеллектуалдық мұра ретінде бағаланады.

І. Діни-канондық әдебиет

Құран Кәрімнің қолжазба және баспа нұсқалары;

Қордағы діни-канондық әдебиеттің негізгі бөлігін Құран Кәрімнің қолжазба және баспа нұсқалары құрайды. Олардың қатарында;

«Құран Кәрім» (القرآن الكريم) қолжазбасы бар. Қолжазбаның көшірілу мерзімі – 1330–1333 h. (1912–1915 жж.). Хаттаты – Мирза Мұхаммед. Қолжазба Халифа Қожа Мұхаммед Расул Домулла Мұхаммед Сабыр қаридың Ташкент нұсқасы бойынша көшірілген.

«Кәләм Шәріп» (كلام شريف) Қазан қаласындағы «Домбрауски» баспаханасында Мұхаммед Әли ибн Минаһаж әд-Дин Құдыреттің қаражаты есебінен 1328 h. / 1910 жылы жарық көрген.

Сонымен қатар қорда «Құран аяттарының каллиграфиялық үлгілері» (نماذج لكتابة آيات القرآن الكريم) сақталған. Бұл үлгілер Құран аяттарын көркем жазу дәстүрі мен исламдық каллиграфияның ерекшеліктерін танытатын маңызды жазба мұралардың қатарына жатады.

Тәпсір әдебиеті;

Қордағы тәпсір әдебиетінің көрнекті үлгілерінің бірі – «Тафсир-и Хусайни» (تفسير حسيني). Бұл еңбек XV ғасырдағы парсы әлемінің әйгілі ғалымы, Құран тәпсіршісі, сопы, уағызшы және парсы әдебиетінің көрнекті өкілі Хұсейн Уаиз Кашифидің (араб.: حسين واعظ كاشفي) Құран тәпсірі болып табылады.

Ақида, фиқһ және ғибадат әдебиеті;

Исламдық діни білімнің негізгі салаларын қамтитын ақида, фиқһ және ғибадат әдебиеттері қорда ерекше орын алады. Олардың қатарына; «Мұхтасар әл-Құдури» (المختصر القدوري – «әл-Құдуридің ықшам фиқһ еңбегі»), «Мұхтасар Иман» (مختصر ايمان– «Иманның ықшам баяны»)

«Тәржәмә-и Мұхтасар әл-Уиқая» (ترجمة مختصر الوقاية – «Мұхтасар әл-Уиқая» еңбегінің аудармасы»),

«Нурул Идоһ» (نور الإيضاح – «Үкімдерді түсіндіру нұры»),

«Руза, Зәкат уа Хаж» (روزه، زكات وحج – «Ораза, зекет және қажылық»),

«Муният әл-мусалли тәржимәси» (منية المصلي ترجمه سى – «Намаз оқушының мұраты» еңбегінің аудармасы»),

«Ислам, ақида, ғибадат және өмір» (الإسلام، العقيدة، العبادة والحياة – «Ислам, сенім негіздері, құлшылық және өмір»),

«Мың бір хадис» (مئة بر حديث – «Мың бір хадис»),

«Таһарат» (طهارت – «Дәрет және тазалық»), سؤال جوابلى علم حال رساله سى – «Сұрақ-жауап түріндегі ғылымхал рисаласы»

«Түрки Назм-и Шарх-и Кайдани» (تركي نظم شرح كيداني – «Фиқһ-и Кайданиға түркі тілінде жазылған назым-шарх»)сияқты шығармалар жатады.

Бұл еңбектерде Ханафи мәзһабының құқықтық қағидалары, құлшылық үкімдері және ислам сенімінің негіздері жүйелі түрде баяндалған. Орта ғасырлардан бастап мұндай шығармалар мұсылман медреселеріндегі негізгі оқу әдебиеттерінің бірі ретінде қолданылып, дәстүрлі исламдық құқықтық білімнің қалыптасуы мен сабақтастығын қамтамасыз етті.

Исламдық құлшылық тәжірибесіне арналған дұға және діни амалдар әдебиеті;

Қорда исламдық құлшылық тәжірибесіне арналған дұға және діни амалдар әдебиеті де кеңінен қамтылған. Олардың қатарында,

«Дұғау Исму Ағзам» (دعاء اسم الأعظم – «Алланың Ұлық есіміне арналған дұғалар»),

«Мажрибатуд Дәйрабия» (مجربات الديربي – «әд-Дәйрабидің сыналған дұғалары мен тәжірибелік амалдары»),

«Нәжат-намә» (نجت نامه – «Құтқару кітабы»),

«Дұға-и Әнғам» (دعاء أنعام – «Әнғам сүресіндегі дұғалардың қасиеттері»),

«Мәжму›а-йи Нұр Ду›а-наме» (مجموعة نور دعاء نامه – «Нұр атты дұғалар жинағы»)

«Мәжмуғат әд-дуға» (مجموعات الدعاء – «Дұғалар жинағы») сияқты еңбектер бар. Соңғы жинақта тоқсан түрлі қиындық пен бейнетке арналған дұғалар мен аяттар берілген.

Бұл еңбектер ғасырлар бойы мұсылман қауымының рухани өмірінде кеңінен пайдаланылып, жеке құлшылық мәдениеті мен рухани тәрбиенің қалыптасуына елеулі ықпал еткен.

II. Діни-танымдық әдебиет

Ислам тарихы және пайғамбарлар тарихына арналған әдебиеттер;

Қордағы ислам өркениетінің қалыптасу тарихы мен пайғамбарлар өміріне арналған әдебиеттер дәстүрлі діни білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігін құрайды. Бұл жанрға «Әнуарул Ғашиқин» (أنوار العاشقين – «Ғашықтардың нұрлары»),

«Тариқатул Ислам» (طريقة الإسلام – «Ислам жолы»),

«Расулдың (с.ғ.с.) hижраты баяны» (هجرة رسول الله ﷺ – «Алла Елшісінің (с.ғ.с.) hижраты»)

«Тарих әт-Табари» (تاريخ الطبري – «Табари тарихының түркі тіліндегі аудармасы») атты еңбектер жатады.«Тарих әт-Табари» – Әбу Жағфар Мұхаммед ибн Жәрир әт-Табаридің (أبو جعفر محمد بن جرير الطبري, ٢٢٤–٣١٠ h. / 839–923 ж.) пайғамбарлар мен патшалар тарихына арналған еңбегі. Бұл шығармаларда пайғамбарлар тарихы, ислам өркениетінің қалыптасу кезеңдері және Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) өмір жолы баяндалып, мұсылман қауымының тарихи санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарған.

Медреселік білім беру жүйесінің бастапқы даярлық кезеңіне арналған оқу әдебиеттері;

Қорда медреселік білім беру жүйесінің бастапқы даярлық кезеңіне арналған оқу әдебиеттері де сақталған. Олардың қатарына;

«Қағидат әл-Бағдади» (قاعدة البغدادية),
«Мұғаллим әс-Сәни» (المعلم الثاني)
«Чахор китаб» (چهار کتاب – «Төрт кітап») сияқты еңбектер жатады.

Бұл шығармалар араб әліпбиін меңгеруге, әріптердің дұрыс дыбысталуын үйретуге, буындап оқуға және Құран оқу дағдысын қалыптастыруға арналған негізгі оқу құралдары ретінде дәстүрлі медреселерде кеңінен қолданылған. Олар шәкірттердің кейінгі діни және тілдік пәндерді игеруіне қажетті бастапқы даярлық деңгейін қалыптастырып, медреселік оқу бағдарламасының алғашқы баспалдағы қызметін атқарған.

Тіл білімі және медреселік оқу әдебиеті;

Қор құрамында дәстүрлі медреселердегі тілдік даярлық пен сауат ашу үдерісіне арналған оқу әдебиеттерінің едәуір бөлігі сақталған. Олардың қатарында;

«Балаларға қирағат» (بالالارغه قراءت – «Балаларға арналған қирағат»
«Қағидат әл-Бағдади» (قاعدة البغدادية – «Бағдади әліппесі»),
«Мұғаллим әс-Сәни» (المعلم الثاني – «Екінші мұғалім»),
«Мәбдаул Қирағат» (مبدأ القراءة – «Қирағаттың бастамасы»),
«Қирағатал-Тфал» (قراءة الأطفال – «Балаларға арналған қирағат»),
«Қироат-Түрки» (قراءة تركي – «Түркі тіліндегі қирағат»),
«Ән-Нумузаж фи ән-Наху» (الأنموذج في النحو – «Наху ғылымының үлгісі»),
«Шарх Молла Жәми» (شرح ملا جامي – «Молла Жәмидің түсіндірмесі»),
«Китаб ән-Нәху» (كتاب النحو – «Араб тілі синтаксисі»),
«Талхис әл-Мифтах» (تلخيص المفتاح – «Мифтахтың қысқаша мазмұны»)
«Әл-Кәфия ма‘а Наф‘ әт-Талиб» (الكافية مع نفع الطالب – «Әл-Кәфия және “Талапкерге пайда” түсіндірмесі»)
«Зад әт-талиб, тәржәмә әл-Кафия ли-Ибн әл-Хажиб» (زاد الطالب ترجمة الكافية لابن الحاجب– «Талапкердің азығы: Ибн әл-Хажибтің “әл-Кәфия” еңбегінің аудармасы») сияқты еңбектер бар.

«Шарх Молла Жәми» – Әбдуррахман Жәмидің Ибн әл-Хажибтің «әл-Кәфия» еңбегіне жазған түсіндірмесі. Бұл шығарма XV ғасырдан бастап Осман, Орта Азия, Үндістан және Еділ-Орал медреселерінде араб тілінің синтаксисін оқытатын негізгі оқулықтардың бірі ретінде қолданылған.

«Китаб ән-Нәху» – араб тілі синтаксисіне арналған қолжазба кітап. Оны Яманғандық Мұхи әд-Дин қажы дамлә мен Молла Құтб әд-Дин Махдумның ұлдары 1985 жылы, Рамазан айында медресе шәкірттеріне арнап жазған.

«Талхис әл-Мифтах» еңбегінің қолжазба нұсқасы Хасан Шәуқтың қаламымен жазылған. Кітапты Бәккаш ибн Бәккаш әс-Сәланики реттеп, құрастырған.

Бұл кітаптар медреселердегі бастауыш және орта деңгейдегі оқу бағдарламасының негізгі құрамдас бөлігі болып, араб тілін меңгерудің әдістемелік негіздерін қалыптастырған.

Шежірелер, тарихи және өмірбаяндық шығармалар;

Қор құрамында шежірелік, тарихи және өмірбаяндық сипаттағы шығармалар да кездеседі. Мұндай еңбектер белгілі бір әулеттің, тарихи тұлғаның немесе қоғамдық ортаның өткені жөнінде мәлімет бере отырып, мұсылман қауымының

тарихи жадын, әлеуметтік құрылымын және рухани сабақтастығын танытады. Олар исламдық жазба мәдениеттің тарихи-танымдық бағытын толықтыратын құнды дереккөздер қатарынан орын алады.

III. Діни-дидактикалық әдебиет

Діни-дидактикалық әдебиет исламдық дүниетаным мен адамгершілік құндылықтарды көркем, насихаттық және түсіндірмелік тәсілдер арқылы жеткізетін шығармаларды қамтиды. Мұндай туындылар халық арасында имандылық, ізгілік, сабыр, мейірімділік, тәубе және жауапкершілік ұғымдарын орнықтыруға бағытталған.

Діни-ағартушылық мазмұндағы қиссалар мен хикаяттар;

Қорда исламдық дүниетанымның көркем әдебиет арқылы таралуын бейнелейтін қисса-хикаяттар ерекше орын алады. Олардың қатарына;

«Кесік бас» (قصة الرأس المقطوع – «Кесілген бас қиссасы»),

«Малика» (مليكة – «Малика қиссасы»),

«Төрт дәруиш» (قصة أربعة الدراويش – «Төрт дәруіш қиссасы»),

«Қулуф пен Дилара» (قصة قلوف ودلارا – «Қулуф пен Дилара хикаясы»),

«Жәмилә» (جميلة – «Жәмилә қиссасы»),

«Бұлбұлдың Раушан гүлге махаббаты» (عشق البلبل إلى الورد – «Бұлбұлдың раушанға ғашық болуы»),

«Санәубар қиссасы» (قصة صنوبر – «Қисса-и Санәубар»),

«Бәдәвам» (مواودب – «Әрдайым»),

«Қисса-йи Бибі Се Шәнбе» (قصة بي بي سه شنبه – «Бибі Сейсенбі қиссасы»)

«Дурратун Насихин» (درة الناصحين – «Насихатшылардың інжу-маржаны»)

«Қулуф билә Дилара ғашықларның хикаяты» (قلوف بيله دلارا عاشقلرنك حكايتى – «Қулуф пен Дилара ғашықтарының хикаясы»

«Дөрт дәруиш хикаяты» (دورت درويش حكايتى – «Төрт дәруіш қиссасы»)

«Ишқ-и Бұлбұл илә Уәрд» (عشق البلبل إلى الورد – «Бұлбұлдың раушан гүлге махаббаты»),

«Назым Шариф» (نظم شريف – «Қасиетті назым») сияқты шығармалар жатаа ды.

«Бәдәвам» шығармасында иман, ислам негіздері, пайғамбарға сену, ізгі амал, тәубе және ақырет мәселелері өлеңмен баяндалған. Жалпы алғанда, бұл туындылар исламдық дүниетанымды көркем тілмен жеткізіп, халық арасында діни-адамгершілік құндылықтарды насихаттаудың маңызды құралы болған.

IV. Діни-сопылық әдебиет

Рухани-адамгершілік тәрбиеге, адамның ішкі кемелденуіне арналған насихаттық, ахлақтық және сопылық әдебиет;

Қордағы рухани-адамгершілік тәрбиеге арналған насихат, ахлақ және сопылық әдебиеттер ислам этикасын, адамгершілік қағидаларын, рухани тәрбие мен сопылық дүниетанымды насихаттайтын шығармалардан тұрады. Олардың қатарына;

«Кесік баш китабы» (كيسك باش كتابى – « «Кесік бас кітабы»)

«Дурратун Насихин» (درة الناصحين – «Насихатшылардың інжу-маржаны»),

«Мунаббихат таржимасы» (ترجمة المنبهات – «Мунаббихаттың аудармасы»),

«Китабу Мажмағул Әдәб» (كتاب مجمع الأدب – «Әдеп қағидаларының жинағы»),

«Ғибратнама уа Шүкірнама» (عبرت نامه و شكرنامه – «Ғибрат кітабы және Шүкір кітабы»),

«Шоқ Гүлістан» (گلستان – «Гүлістан»),

«Диуан-и Хафиз» (حافظ شيرازى – «Хафиз»)

«Рисәлә-и Ғәзиза» (رسالة عزيزه – «Қадірлі трактат» немесе «Ұлы хат») сияқты еңбектер жатады.«Рисәлә-и Ғәзиза» – «Рисәлә-и әзизе. Шәрх-и Сәбәт әл-ажизин» (رسالة عزيزه شرح ثبات العاجزين) атты тасбаспа кітап. Еңбек нақшбандия тариқатының көрнекті өкілі, сопы ақын Сопы Аллаярдың (1633–1721) «Сәбәт әл-ажизин» еңбегіне жазылған түсіндірме болып табылады. Шархтың авторы – Тәжеддин Йалчығыл оғлы (Tāj al-Dīn Yalçıghıl Oghlı). Зерттеулерге сәйкес, еңбек хижраның 1211 / 1796 жылы жазылған.

Төрт топ бойынша жүргізілген жіктеу Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорындағы жазба мұралардың жанрлық және мазмұндық құрылымын айқындаумен қатар, олардың түркі-мұсылмандық рухани кеңістіктегі таралу ерекшеліктерін де көрсетуге мүмкіндік береді. Жоғарыда шартты түрде жүйеленген діни-канондық, діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық әдебиеттердің ішінде түркі даласының рухани-мәдени ортасына кеңінен таралып, халықтың діни дүниетанымы мен моральдық-этикалық ұстанымдарының қалыптасуына елеулі ықпал еткен бағыттардың бірі – діни-сопылық әдебиет.

Қорда сақталған осы сипаттағы шығармаларда ислам этикасы мен адамгершілік қағидалары, рухани тәрбие мен сопылық дүниетаным өзара сабақтастықта қарастырылады. Бұл еңбектерде сопылық ілімнің теориялық қағидаларымен қатар, білім мен иманның бірлігі, адамның рухани кемелденуі, нәпсі тәрбиесі, жүрек тазалығы, көркем мінез, Аллаға деген махаббат, шүкіршілік, сабырлылық, тақуалық және құлшылық мәселелері көркем-дидактикалық әрі насихаттық сипатта баяндалады. Осы тұрғыдан діни-сопылық әдебиеттер дәстүрлі исламдық білім жүйесінде білім мен иманды, әдеп пен амалды, рухани тәрбие мен кемелдікті өзара сабақтастырған маңызды жазба мұралар ретінде бағаланады.

Осы ғылыми тұжырымдарды нақты қор материалдары негізінде дәйектеу мақсатында төменде Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығында сақталған діни-сопылық әдебиеттердің кейбіріне тоқталып, олардың мазмұндық сипаты, жанрлық ерекшеліктері және дәстүрлі исламдық білім мен рухани мәдениеттегі орны қарастырылады.

«Кесік бас кітабы»

«Кесік бас кітабы» (كيسيك باش كتابى) – түркі-мұсылмандық ортада тараған діни-дидактикалық қиссалардың бірі. Шығарманың сюжеттік төркіні ортағасырлық түркі әдебиетіндегі Хұсам Кәтибтің «Жұмжұма» (جمجمه) дастанымен сабақтас. Зерттеулерде *жұмжұма* сөзі «бас сүйек» мағынасында түсіндіріліп, осы сюжеттік дәстүрдің қазақ арасында кейінірек «Қу бас» және «Кесікбас»

атауларымен тараған нұсқалары болғаны көрсетіледі. Демек, «Жұмжұма», «Қу бас» және «Кесік бас» атаулары сөзбе-сөз толық балама болмағанымен, олардың атаулық семантикасының өзегінде адамның басы/бас сүйегі мотиві жатыр және шығармалар ортақ сюжеттік дәстүрмен сабақтасады. Бұл байланысты В.В. Радлов жазып алған «Қу бас» нұсқасы да айғақтайды. Зерттеуші Р.Ф. Исламов «Қу бас» пен «Қисса-и Жұмжұма» мәтіндерін салыстыра қарастырып, олардың сюжеттік және мотивтік сабақтастығына назар аударады. Екі шығармада ортақ сюжеттік негіз сақталғанымен, олардың мәтіндік құрылымы мен жекелеген мотивтерінде өзіндік ерекшеліктер кездеседі (Исламов, 2008: 222–226). Философиялық тұрғыдан бұл мотив адам өмірінің өткіншілігі, өлім, жауапкершілік және жасаған амалдың рухани салдары туралы ойға жетелейді.

Қордағы «Кесік бас кітабының» сюжеттік желісі хазірет Әлидің қаһармандық бейнесі төңірегінде өрбиді. Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) алдына келген кесік бас өзінің басынан өткен оқиғасын баяндап, көмек сұрайды. Хазірет Әли Зұлфиқарын асынып, Дүлдүліне мініп, диюдың қолындағы мұсылмандарды құтқаруға аттанады. Шығармада ерлік, әлсізге жәрдем беру, мұсылмандарды қорғау және діни құндылықтарға беріктік ғибраттық-фантастикалық сюжет арқылы насихатталады. Мұнда ерлік иманнан туындайтын жауапкершілік пен ізгі амалдың көрінісі ретінде ұсынылып, сенімнің адам мінезі мен әрекетінде жүзеге асуы айқындалады.

Бұл шығармалардың халықтың діни санасына ықпалын В.В. Радловтың бақылауы да айқын көрсетеді. Ол «Жұмжұманың» үлкен жиындарда ерекше ықыласпен тыңдалғанын, діни міндеттерін орындамаған адамның о дүниедегі азабы суреттелген тұстардың тыңдаушыларға күшті эмоциялық әсер еткенін жазады. Радлов осы әсерді бағалай келе, қазақтар арасында исламның орнығуына бір ғана «Жұмжұманың» ықпалы дала кезген жүздеген молдадан да артық болғандай деген пікір білдіреді (Қыраубаева, 2012: 128). Бұл дерек діни-сопылық әдебиеттер қазақ даласында тек көркем әдеби мұра қызметін атқарып қана қоймай, исламдық ұғымдар мен діни-этикалық қағидаларды көпшілікке жеткізудің пәрменді құралдарының бірі болғанын аңғартады. Осы тұрғыдан қиссаның тәрбиелік қызметі адамның өзіндік санасына ықпал етіп, сенім, амал және моральдық жауапкершілік арасындағы байланысты тереңдетуімен де ерекшеленеді.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығында сақталған нұсқа 16 беттен тұрады және толық сақталған. Титулдық мәлімет бойынша кітап 1899 жылы Қазан қаласында М. Чиркова мұрагерлерінің типо-литографиясында, қажы Шәмс ад-Дин Хусайнұғлы мұрагерлерінің қаражатымен басылған. Басылымға 1899 жылғы 25 қазанда Санкт-Петербургте цензуралық рұқсат берілген. Осы тұрғыдан қордағы «Кесік бас кітабы» ортағасырлық «бас сүйек» мотивінің кейінгі түркі-мұсылмандық әдебиеттегі трансформациясын, діни қиссалардың ағартушылық қызметін және Қазан басылымдарының қазақ даласындағы таралуын зерттеуде құнды дерек болып табылады. Сонымен қатар шығармадағы өмір мен өлім, иман, ізгі амал және жауапкершілік мәселелері білімнің рухани-адамгершілік тәрбиеге ұласуын танытады.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

«Дурратун Насихин»

«Дурратун Насихин» (درة الناصحين – «Насихатшылардың інжу-маржаны») – hижраның XIII ғасырында өмір сүрген Осман ибн Хасан ибн Ахмад әш-Шакир әл-Хубауидің (عثمان بن حسن بن أحمد الشاكر الخوبوي) діни-насихаттық еңбегі. Библиографиялық деректерде шығарма Құран аяттарының тәпсірлері мен уағыздық мазмұндағы хадистердің түсіндірмелерін қамтитын мәжілістер жинағы ретінде сипатталады. Автор еңбекті 1224 h. (1809–1810 ж.) жазып аяқтаған. Шығарма кейіннен Булақта 1264 h. жылы 315 бет, 1279 h. жылы 318 бет, Ыстанбұлда 1269 h. жылы және Бомбейде 1307 h. жылы 338 бет көлемінде басылған. Сонымен қатар библиографиялық деректерде еңбектің *«Тухфат әл-уағизин әл-маусум биһи Дурратун Насихин»* (تحفة الواعظين الموسوم به درة الناصحين) және *«әл-Мәжалис»* (المجالس) атауларымен таралған нұсқалары көрсетіліп, оның түрки және араби (تركي وعربي) тілдерінде Ыстанбұлда 1264 h. жылы, сондай-ақ *«Дурратун Насихин»* атауымен түрки-араби нұсқада әл-Маймания баспаханасында 1327 h. жылы 332 бет көлемінде басылғаны айтылады (Саркис, 1928: 842). Шығарманың кең географиялық кеңістікте таралғанын оның әртүрлі кітапхана қорларында сақталған қолжазба және баспа нұсқалары да айғақтайды. Атап айтқанда, Түркия Республикасы Дін істері басқармасының қолжазбалар қорында еңбектің *«Дурратун Насихин фи-л-уағз уә-л-иршад»* деген атаумен тіркелген №007388-IV қолжазба нұсқасы сақталған (Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, 2023). Бұл деректер шығарманың қолжазба және баспа дәстүрінде кең таралған діни-насихаттық мұралардың бірі болғанын көрсетеді. Сонымен қатар оның мазмұнындағы Құран аяттары мен хадистерге негізделген насихат адамның діни білімін иманмен, иманды әдеп пен ізгі амалмен сабақтастырып, рухани-адамгершілік кемелденуге бағыттайтын танымдық-тәрбиелік қызмет атқарған.

«Мунаббихат тәржімасы»

«Мунаббихат тәржімасы» (منبهات ترجمەسی – «Мунаббихаттың аудармасы») – насихаттық-дидактикалық және ахлақтық мазмұндағы *«әл-Мунаббихат»* шығармасының түркі тіліндегі тәржіма нұсқасы. *Мунаббихат* атауы араб тіліндегі نَبَّهَ (наббәһа) – «ояту», «ескерту», «назар аударту» мағыналарын білдіретін түбірмен байланысты. Осы тұрғыдан шығарма атауы адамды рухани ғапылдықтан оятуға, өзіндік сана мен моральдық жауапкершілікке, ізгі амал мен көркем мінезге үндейтін өсиет-насихаттар деген мазмұнды аңғартады.

Еңбектің құрылымдық ерекшеліктерінің бірі – насихат пен ғибратты белгілі бір сандық жүйеге негіздеп баяндау тәсілінің қолданылуы. Шығарма он бабтан тұрады. Онда діни-этикалық қағидалар мен өсиеттер белгілі бір ұғымдар мен амалдарды сандық ретпен топтастыру арқылы түсіндіріледі. Алғашқы бөлімінде кітап туралы кіріспе мәлімет беріліп, еңбектің жазылу мақсаты баяндалады, одан кейінгі бабтарда адамның рухани-адамгершілік тәрбиесіне қатысты насихаттар жүйелі түрде ұсынылады. Мұндай композициялық тәсіл діни өсиеттерді есте сақтауды жеңілдетіп, олардың дидактикалық қызметін күшейтуге және діни білімді адамның күнделікті мінез-құлқымен сабақтастыруға бағытталған.

Шығарма мазмұнында жомарттық, ізгі амал, жүрек тазалығы, сабыр, зікір, истиғфар, тыйым салынған істерден сақтану және ақыретке дайындық тәрізді мәселелер кеңінен қамтылады. Мәселен, жомарт адамның жәннатқа

жақын әрі тозақтан алыс болатындығы насихатталып, жүрегін нұрландыруды қалаған адамның өзіне жүктелген міндеттерді орындап, тыйым салынған істерден сақтануы қажеттігі айтылады. Сондай-ақ сабырлылық пен үнемі Алланы зікір етудің маңызы көрсетіліп, мұсылман ер мен әйелдің истиғфарды көп айтуы рухани тәрбиенің маңызды амалдарының бірі ретінде түсіндіріледі. Осы мазмұндық ерекшеліктер еңбектің негізгі мақсаты адамның мінез-құлқын жетілдіру, діни санасын қалыптастыру және күнделікті өмірін исламдық ахлақ қағидаларына сәйкес тәрбиелеу болғанын көрсетеді. Философиялық тұрғыдан мұнда білім мен иман адамның ішкі дүниесін өзгертіп, әдеп пен ізгі амал арқылы рухани кемелденуге бағыттайтын біртұтас үдеріс ретінде көрінеді.

Шығарма дәстүрлі түрде көрнекті хадис ғалымы Ибн Хажар әл-Асқаланиға (773–852 h./1372–1449) телініп келгенімен, кейінгі зерттеулерде бұл авторлық атрибуция қайта қарастырылған. Мохд Нор Аджхар Ибрахим және оның әріптестері еңбектің мазмұны мен ондағы хадистерді Ибн Хажардың басқа шығармаларымен салыстыра зерттеу нәтижесінде *«әл-Мунаббихаттың»* Ибн Хажар әл-Асқаланидің төл шығармасы еместігі жөнінде тұжырым жасаған (Ibrahim et al., 2023: 31–46). Сондықтан аталған шығарманы Ибн Хажарға тікелей телуден гөрі, дәстүрлі библиографиялық айналымда оның атымен таралған еңбек ретінде қарастырған ғылыми тұрғыдан орынды.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорында сақталған «Мунаббихат тәржімасы» (منبهات ترجمەسی) – *«әл-Мунаббихат»* еңбегінің түркі тіліндегі тәржіма нұсқасы. Тәржімашысы – Ибраһим Ыдырысов. Титулдық беттегі библиографиялық мәлімет бойынша, кітап ١٩٠٥ жылы Қазан қаласында И.Н. Харитоновтың лито-типографиясында жарық көрген. Қордағы дананың сыртқы мұқабасы сақталмаған. Бірінші бетінде шығарманың атауы мен басылымға қатысты мәліметтер берілген. Бұл нұсқа араб тіліндегі насихаттық-ахлақтық мұраның түркі тілді мұсылман ортасына аударма арқылы таралуын көрсететін жазба дерек ретінде құнды. Осы тұрғыдан *«Мунаббихат тәржімасы»* XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы түркі-мұсылмандық кітап мәдениетін, діни-дидактикалық әдебиеттің таралуын және исламдық ахлақ қағидаларының жергілікті тілдік ортаға бейімделу ерекшеліктерін зерттеуде маңызды дереккөздердің бірі болып табылады. Сонымен бірге еңбек білімнің иманға, иманның әдеп пен амалға, ал рухани тәрбиенің адам кемелдігіне ұласуын танытатын діни-ахлақтық мұра ретінде философиялық мәнге ие.

«Китабу Мажмағул Әдәб»

«Китаб Мажмағул Әдәб» (كتاب مجمع الأدب – «Әдептер жинағы») – діни-дидактикалық және ахлақтық мазмұндағы, мұсылмандық әдеп пен адамгершілік қағидаларын насихаттауға арналған түркі тіліндегі баспа еңбек. Шығарма құрылымдық жағынан екі бөлімнен тұрады және жалпы көлемі ٩٦ бет. Қорда сақталған дананың сыртқы мұқабасы сақталмағанымен, мәтіндік бөлігі толық: бет нөмірлері ретімен беріліп, шығарма -١беттен басталып, -٩٦бетпен аяқталады. Титулдық бетінде кітаптың атауымен қатар басылымның жарық көруіне қатысты бірқатар библиографиялық мәліметтер, соның ішіндебаспаға рұқсат етілген мерзімі, басылған жері мен баспаханасы көрсетілген.

Шығарманың мазмұны исламдық әдеп, имандылық, көркем мінез, адам бойындағы ізгі және жағымсыз қасиеттерді ажырату, Аллаға шүкіршілік ету мен рухани жауапкершілік тәрізді діни-этикалық мәселелерді қамтиды. Мәтін Алладан жәрдем тілеу және Оған мадақ айту мазмұнындағы дәстүрлі кіріспемен басталады. Еңбектің өн бойында адамның мінез-құлқын тәрбиелеуге бағытталған өсиет пен ғибратқа негізделген баяндау тәсілі басым. Жаман мінез бен бұзық әрекеттің ақыры, жүректің қатаюы, иман иесінің ахлақтық сипаты және Аллаға шүкір ету мәселелерінің қарастырылуы шығарманың негізгі мақсаты оқырманды көркем мінезге тәрбиелеу және діни-адамгершілік құндылықтарды орнықтыру болғанын аңғартады. Философиялық тұрғыдан еңбекте иман адамның ішкі сенімімен ғана шектелмей, әдеп, мінез және ізгі амал арқылы көрініс табатын рухани-этикалық ұстаным ретінде пайымдалады.

Басылымның титулдық бетіндегі мәлімет ерекше библиографиялық маңызға ие. Онда орыс тілінде: «Дозволено цензурою С.-Петербург, 23 Января 1895 года. Типография наследников М. Чирковой в Казани» деп көрсетілген. Демек, кітапты басуға цензуралық рұқсат 1895 жылғы 23 қаңтарда Санкт-Петербургте беріліп, еңбек Қазан қаласындағы М. Чиркова мұрагерлерінің типографиясында басылған.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорында сақталған бұл басылым XIX ғасырдың соңындағы түркі-мұсылмандық діни-ағартушылық әдебиеттің мазмұнын, мұсылмандық әдеп пен ахлақ мәселелерінің жергілікті түркі тілінде түсіндірілу ерекшеліктерін, сондай-ақ Қазан баспаханаларының қазақ даласы мен Еділ-Орал аймағындағы исламдық кітап мәдениетінің таралуындағы орнын зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар шығармадағы иман, әдеп, көркем мінез және рухани жауапкершілік ұғымдарының өзара байланысы білімнің адам мінезі мен амалында жүзеге асып, рухани кемелденуге бағытталатындығын көрсетеді.

«Ғибратнама уа Шүкірнама»

«Ғибратнама уа Шүкірнама» (عبرت نامه و شكر نامه – «Ғибрат кітабы және Шүкір кітабы») – XVIII ғасырдағы түркі ақыны Әхмәдиге тиесілі діни-дидактикалық және насихаттық мазмұндағы шығарма. Қордағы басылымның титулдық бетінде шығарма «Һәзиһи Ғибратнама уа Шүкірнама мин әбйати Әхмәдийә» (هذه عبرت نامه و شكر نامه من ابيات احمديه) деп көрсетілген. Татар жазба мұрасын зерттеушілер де бұл туындыны XVIII ғасырдағы түркі ақыны Әхмәдиге теліп, оның қолжазба дәстүрінде кең таралғанын және Қазанда бірнеше рет басылғанын атап көрсетеді (Әхмәтҗанов, 2016: 55). Зерттеулерге қарағанда, шығарма татар қолжазба дәстүрінде кең таралып, халық арасында сүйіп оқылған және Қазан баспагерлері тарапынан 1918 жылға дейін бірнеше мәрте шағын кітапша түрінде жарық көрген. Оның белгілі ерте басылымдарының бірі 1878 жылы Қазанда Кукубин баспаханасында басылған. Сондай-ақ Әхмәди шығармашылығының XIX ғасырдағы татар ақындары Һибәтулла Каргалый мен Ғабделжаббар Қандалый поэзиясына, әсіресе өлең ұйқасы мен поэтикалық құрылымына ықпалы болғаны ғылыми әдебиетте атап көрсетіледі.

Шығармада адамның рухани-адамгершілік тәрбиесі, күнә мен харамнан сақтану, жүректі жаман қасиеттерден тазарту, Алланы зікір ету, шүкіршілік пен

рухани жауапкершілік мәселелері насихаттық сипатта баяндалады. Сонымен қатар еңбекте «Ясин» сүресінің артықшылығы мен оны оқудың рухани мәніне арналған қасида орын алған. Мәтіннің «Хаққа шүкір еделім һәр ан...» мазмұнындағы шүкіршілікпен басталып, Ясин сүресін тұрақты оқуға үндейтін өлең жолдарымен жалғасуы шығарманың діни-ахлақтық әрі тәрбиелік сипатын айқындайды. Философиялық тұрғыдан мұнда шүкіршілік адамның Жаратушыға қатынасын ғана емес, оның өзіндік санасы мен моральдық жауапкершілігін қалыптастыратын рухани ұстаным ретінде көрініс табады. Жүрек тазалығы, зікір және күнәдан сақтану адамның ішкі дүниесін тәрбиелеп, иманды әдеп пен ізгі амалға ұластыратын кемелдену жолы ретінде пайымдалады.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығында сақталған дана 16 беттен тұрады, беттері толық болғанымен сыртқы мұқабасы сақталмаған. Титулдық бетінде шығарманың атауы, авторлық атрибуциясы және басылымға қатысты библиографиялық мәліметтер берілген. Ондағы орысша жазбаға сәйкес, кітапты басуға 1899 жылғы 25 қазанда Санкт-Петербургте цензуралық рұқсат берілген және басылым Қазан қаласындағы М. Чиркова мұрагерлерінің типо-литографиясында жарық көрген. Қордағы бұл нұсқаның 1878 жылғы Қазан басылымынан кейінгі басылымдардың бірі болуы «Ғибратнама уа Шүкірнаманың» XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы түркі-мұсылмандық ортада тұрақты сұранысқа ие болған діни-дидактикалық шығармалардың қатарында болғанын көрсетеді. Осы тұрғыдан еңбек білім мен иманды рухани тәжірибемен ұштастырып, шүкіршілік, жүрек тазалығы және жауапкершілік арқылы адамның рухани кемелдену идеясын танытатын жазба мұра ретінде бағаланады.

«Шәуқ-и Гүлістан»

«Шәуқ-и Гүлістан» (شوق گلستان) – парсы классикалық әдебиетінің көрнекті өкілі Муслих ад-Дин Сағди Ширазидің (مصلح الدين سعدي شيرازي) «Гүлістан» шығармасының парсы мәтіні мен түркі тіліндегі тәржімасы қатар берілген әдеби-дидактикалық басылым. Титулдық бетте тәржімаға байланысты Молла Мурад Қожа Ишан ибн Салих Қожа Ишанның (ملا مراد خواجه ایشان بن صالح خواجه ایشان) есімі көрсетілген. Негізгі парсы мәтінінің мағынасы жол астында ұсақ қаріппен түркі тілінде берілген, бұл еңбектің түркітілді ортада оқу және түсіндіру мақсатында пайдаланылғанын аңғартады. Осы ерекшелік шығарманың көркем мәтін ғана емес, білім мен ахлақтық тәрбиені ұштастырған танымдық құрал болғанын да көрсетеді.

Шығарма 25 беттік кіріспеден және сегіз баптан тұрады. Онда патшалардың мінез-құлқы мен басқару әдебі, дәруіштердің ахлағы, қанағаттың артықшылығы, үнсіздіктің пайдасы, махаббат пен жастық, әлсіздік пен кәрілік, тәрбиенің әсері және сұхбат әдебі қарастырылады. Бұл тақырыптар адам болмысы, мінез, ізгілік, қанағат, махаббат пен тәрбие мәселелерін өзара сабақтастырып, адамның рухани-адамгершілік кемелденуінің этикалық негіздерін танытады. Қордағы нұсқаның мұндай сегіз баптық құрылымы Сағди «Гүлістанының» түркі тіліндегі аударма дәстүрімен сабақтас. Мәселен, Мұхаммед Риза Агахидің (1809–1874) парсы тілінен шағатай тіліне жасаған «Гүлістан» тәржімасында да осы сегіз бөлімдік құрылым сақталған [1, 89–182-бб.; 2]. Агахидің Сағди «Гүлістанын»

тәржімалағаны оның шығармалары жөніндегі ғылыми анықтамаларда да көрсетіледі.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығында сақталған дана 320 беттен тұрады, көлемі – 18 × 26 см, қатты мұқабамен түптелген. Басылым жылы мен баспаханасы көрсетілмеген. Сағди «Гүлістанының» Сәйф Сараи, Сибижаби және Агахи жасаған түркі тіліндегі тәржімалары ғылыми әдебиетте зерттелгенімен, қордағы «Шәуқ-и Гүлістан» нұсқасы арнайы мәтінтанулық және тілдікзерттеуді қажет етеді. Парсыша түпнұсқа мен түркіше жолма-жол тәржіманың қатар берілуі бұл басылымды парсы-түркі әдеби байланыстары, тәржіма дәстүрі және исламдық ахлақтың түркі-мұсылмандық ортада таралуын зерттеудегі құнды дереккөз ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар шығармадағы әдеп, қанағат, махаббат және тәрбие ұғымдарының сабақтастығы білімнің адамның мінезі мен рухани дүниесін жетілдіруге бағытталғанын көрсетіп, оны адам кемелдігі мәселесін зерделеудегі маңызды философиялық-этикалық мұра ретінде танытады.

«Диуан-и Хафиз»

«Диуан-и Хафиз» (ديوان حافظ / ديوان حافظ شيرازي – «Хафиз диуаны») – XIV ғасырдағы парсы классикалық әдебиетінің көрнекті өкілі Шамс ад-Дин Мұхаммед Хафиз Ширазидің (شمس الدين محمد حافظ شيرازي) поэтикалық мұрасын қамтитын өлеңдер жинағы. Диуанның негізгі бөлігін ғазалдар құрайды. Ақын поэзиясында махаббат пен сұлулық, адамның ішкі жан дүниесі, дүниенің өткіншілігі, тағдыр, рухани ізденіс, адамгершілік, шынайылық пен жалған тақуалық мәселелері көркем-поэтикалық бейнелер арқылы өрнектеледі. Осы тұрғыдан Хафиз поэзиясы адам болмысының ішкі қайшылықтарын, өмірдің мәні мен рухани құндылықтарды пайымдауға бағытталған философиялық-этикалық мазмұнымен ерекшеленеді.

Хафиз поэзиясына тән маңызды ерекшеліктердің бірі – оның образдық және мағыналық жүйесінің көпқабаттылығы. Ғазалдарда жиі кездесетін жар, ғашық, шарап, шарапхана, сақи, ринд, гүл мен бұлбұл тәрізді дәстүрлі бейнелер парсы классикалық поэзиясының көркемдік жүйесімен сабақтасып, контекске қарай лирикалық, моральдық-философиялық және сопылық-ирфандық мағыналарда түсіндіріледі. Сондықтан Хафиз шығармаларындағы аталған образдарды тек сопылық символдар ретінде біржақты қарастырудан гөрі, олардың поэтикалық мағынасының көпқабатты сипатын ескерген жөн. Сонымен қатар Хафиз мұрасының ғасырлар бойы сопылық-ирфандық тұрғыдан түсіндіріліп, рухани-этикалық әдебиет аясында қабылдануы оның исламдық әдеби мәдениеттегі орнын айқындайтын маңызды ерекшеліктердің бірі болып табылады. Бұл көпқабаттылық адамның сыртқы болмысы мен ішкі рухани дүниесі, махаббат пен мағрифат, шынайылық пен жалғандық арасындағы қатынастарды философиялық тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты «Диуан-и Хафиз» жанрлық табиғаты жағынан ең алдымен парсы классикалық лирикалық поэзиясының ескерткіші ретінде бағаланады. Дегенмен шығармадағы рухани ізденіс, мағрифат, махаббат, адам болмысы мен дүниенің өткіншілігіне қатысты идеялар және оның мұсылмандық ортадағы сопылық-ирфандық түсіндіру дәстүрі ескеріліп, осы зерттеуде діни-

сопылық әдебиеттер тобына шартты түрде енгізілді. Бұл идеялар адамның өзін тануы, рухани құндылықтарды игеруі және ішкі кемелдікке ұмтылуы тұрғысынан да философиялық мәнге ие.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорында «Диуан-и Хафиздің» сақталуы парсы классикалық әдебиетінің қазақ даласы мен Орталық Азиядағы түркі-мұсылмандық әдеби және рухани ортамен байланысын зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл мұра білім мен мағрифаттың, махаббат пен рухани ізденістің адам болмысын жетілдірудегі орнын және исламдық дүниетанымдағы рухани кемелдік идеясын зерттеуге мүмкіндік беретін құнды философиялық-әдеби дерек болып табылады.

«Рисәлә-и Ғәзиза»

Кітапхана қорында Сопы Аллаярдың бірнеше кітабы бар. Атап айтар болсақ: «Мәсәлик әл-Муттақин» (مسلك المتقين), «Сәбәт әл-‘Ажизин» (ثبات العاجزين) және «Рисәлә-и Ғәзиза» (رسالة عزيزه) еңбектерінің парсы, шағатай тілдеріндегі нұсқалары сақтаулы тұр. Осы арада біз «Сәбәт әл-‘Ажизин» (ثبات العاجزين) еңбегіне жазылған «Рисәлә-и Ғәзиза. Шәрх-и Сәбәт әл-ажизин» (رسالة عزيزه شرح ثبات العاجزين) еңбегіне тоқталамыз. Бұл еңбек нақшбандия сопылық дәстүрінің көрнекті өкілі, түркі сопы ақыны Сопы Аллаярдың (1633–1721) «Сәбәт әл-ажизин» шығармасына жазылған түсіндірме болып табылады. Шархтың авторы – Тәжеддин Йалчығыл оғлы (Tāj al-Dīn Yalçıghıl Oghlı). Зерттеулерде шығарманың 1211 h./1796 жылы жазылғаны көрсетіледі. Еңбектің қалыптасуы *«Сәбәт әл-ажизиннің»* түркі-мұсылмандық ортада кең таралып, кейін арнайы түсіндірме жасау қажеттілігін туғызғанын аңғартады.

«Рисәлә-и Ғәзиза» бастапқы поэтикалық мәтінді түсіндіру арқылы Сопы Аллаяр шығармасындағы діни-ахлақтық және рухани мәселелердің мазмұнын кеңінен ашуға бағытталған. Онда ақида, иман, ғибадат, көркем мінез, тақуалық, тәубе, сабыр, нәпсі тәрбиесі және адамның рухани кемелденуі тәрізді мәселелер насихаттық-түсіндірмелік сипатта қарастырылады. Философиялық тұрғыдан бұл ұғымдар адамның сыртқы діни амалдары мен ішкі рухани дүниесінің тұтастығын танытып, білім мен иманның әдепке, нәпсі тәрбиесіне және рухани кемелденуге ұласуын көрсетеді. Мұнда кемелдік дайын күй ретінде емес, адамның өзін тәрбиелеуі, мінезін жетілдіруі және рухани жауапкершілігін тереңдетуі арқылы жүзеге асатын үздіксіз үдеріс ретінде көрінеді. Осы ерекшелігі жағынан шығарма дербес сопылық мәтін ғана емес, мәтін–шарх сабақтастығы негізінде қалыптасқан діни-дидактикалық түсіндірме әдебиеттің үлгісі болып табылады. Сондықтан осы зерттеудегі төрттік жіктеу шеңберінде еңбекті мазмұндық-функционалдық сипатына қарай діни-сопылық әдебиеттер тобына шартты түрде енгізуге болады.

Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығы қорында сақталған нұсқа литографиялық басылым болып табылады. Қорлық сипаттама бойынша оның өлшемі 21 × 13 см, сақталған бөлігінің беттері 3-беттен басталып, 336-бетке дейін жалғасады; әр бетте шамамен 29 жолдан мәтін орналасқан. Кітаптың сыртқы мұқабасы сақталғанымен, алғашқы беті жоқ. Осыған байланысты қордағы данадан шығарманың титулдық атауын, басылған жылын, басылған жерін, баспаханасын және басылымға қаржылай

қатысқан тұлғаларды тікелей анықтау мүмкін емес. 3–336-беттер аралығындағы бет нөмірлері сақталғанымен, одан кейінгі бөлікте беттердің толық болмауы кітаптың бастапқы жалпы көлемін нақты белгілеуге мүмкіндік бермейді.

Осы жеті еңбектің сипаттамасынан қордағы діни-сопылық әдебиеттердің біртекті емес, бірнеше жанрлық қабаттан тұратыны байқалады. Олардың бір бөлігінде насихат пен ахлақтық тәрбие басым болса (*«Дурратун Насихин», «Мунаббихат тәржімасы», «Китабу Мажмағул Әдәб», «Ғибратнама уа Шүкірнама»*), екінші бөлігінде көркем-поэтикалық және сопылық-символдық таным (*«Диуан-и Хафиз»*), ал енді бірінде классикалық сопылық мәтінді түсіндіру мен кейінгі ұрпаққа жеткізудің шархтық дәстүрі (*«Рисәлә-и Ғәзиза»*) айқын көрінеді. Жанрлық ерекшеліктеріне қарамастан, бұл шығармаларды білім мен иманды әдеп, ізгі амал және рухани тәрбиемен сабақтастырып, адамның ішкі кемелденуіне бағыттайтын ортақ дүниетанымдық бағдар біріктіреді. Осы тұрғыдан қордағы діни-сопылық мұра түркі-мұсылман қоғамындағы рухани тәрбие, медреселік білім, мәтіндік трансмиссия және әдеби-мәдени сабақтастықпен қатар, білім – иман – әдеп/амал – рухани тәрбие – кемелдік байланысын танытатын философиялық-интеллектуалдық мұра ретінде кешенді зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы жанындағы Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығында жинақталған жазба мұраларды жанрлық, тілдік, хронологиялық және географиялық тұрғыдан жүйелеумен қатар, олардың мазмұнындағы білім, иман және рухани кемелдік мәселелерінің өзара байланысын философиялық тұрғыдан пайымдауға мүмкіндік берді. Қор құрамындағы қолжазбалар, тасбаспа және сирек басылымдар исламдық білімнің әртүрлі салаларын қамтитын көптілді әрі көпжанрлы деректік кешен екендігі анықталды. Құран, тәфсір, хадис, ақида, фиқһ, дұға, сопылық, діни-дидактикалық әдебиет, қисса-дастандар және медреселік оқу құралдарының бір қор аясында тоғысуы бұл мұраны жекелеген діни мәтіндердің жиынтығы ретінде емес, қазақ даласындағы мұсылмандық білім жүйесі мен рухани-интеллектуалдық мәдениеттің тарихи сабақтастығын бейнелейтін тұтас құбылыс ретінде қарастыруға негіз береді.

Зерттеу нәтижелері исламдық жазба мұрада білімнің дербес танымдық құндылық ретінде ғана емес, иманды саналы түрде орнықтыратын және адам әрекетіне бағыт беретін негіз ретінде көрінетінін аңғартады. Ақида мен фиқһ мәтіндерінде білім сенім мен амалдың нормативтік негізін қалыптастырса, медреселік оқу әдебиеттерінде ол жүйелі таным мен интеллектуалдық тәртіпке ұласады; діни-дидактикалық шығармаларда білім моральдық жауапкершілік пен көркем мінезге бағытталады; сопылық-ахлақтық мәтіндерде бұл үдеріс жүрек тазалығы, нәпсі тәрбиесі, тәубе, сабыр, шүкір, тақуалық, махаббат және мағрифат арқылы рухани кемелдену мәселесіне жалғасады. Осы тұрғыдан қор материалдарында білім – иман – әдеп – рухани тәрбие – кемелдік арасындағы

сабақтастық адамның интеллектуалдық, моральдық және рухани болмысын тұтастықта қарастыратын дәстүрлі антропологиялық модель ретінде танылады.

Қор материалдарын мазмұндық-функционалдық тұрғыдан талдау оларды шартты түрде діни-канондық, діни-танымдық, діни-дидактикалық және діни-сопылық әдебиет бағыттарына жүйелеуге мүмкіндік берді. Бұл жіктеу философиялық тұрғыдан да мәнді: діни-канондық әдебиет ақиқат пен сенімнің негіздерін бекітсе, діни-танымдық мұра білімді игеру мен дүниені түсінудің құралдарын ұсынады, діни-дидактикалық шығармалар адам мінезін изгілікке бағдарлайды, ал діни-сопылық әдебиет ішкі рухани тәжірибені кемелдік мұратымен сабақтастырады. Араб, парсы және түркі тілдеріндегі шығармалардың қатар сақталуы осы идеялардың көптілді мәтіндік трансмиссия арқылы таралғанын және Орталық Азиядағы исламдық білім кеңістігінің интеллектуалдық сабақтастығын көрсетеді.

Қордағы «Дурратун Насихин», «Мунаббихат тәржімасы», «Китабу Мажмағул Әдәб», «Ғибратнама уа Шүкірнама», «Шәуқ-и Гүлістан», «Диуан-и Хафиз» және «Рисәлә-и Ғәзиза» тәрізді еңбектерді салыстыра қарастыру рухани кемелдік идеясының бір ғана сопылық категориямен шектелмейтінін байқатады. Ол насихат пен ахлақта – мінезді түзеу, діни-дидактикалық мәтінде – жауапкершілік пен ғибрат, классикалық поэзияда – махаббат пен рухани ізденіс, шарх дәстүрінде – сенім, ғибадат, нәпсі тәрбиесі және мағрифаттың өзара байланысы арқылы көрінеді. Сондықтан кемелдік бұл мәтіндерде дайын күйдегі қасиеттен гөрі білімді игеру, сенімді орнықтыру, ізгі амал мен көркем мінезді қалыптастыру және адамның ішкі дүниесін тәрбиелеу арқылы жүзеге асатын үдеріс ретінде пайымдалады.

Қордағы басылымдардың географиялық ауқымы қазақ даласының ислам әлеміндегі кітап және білім алмасу үдерістерінен тыс қалмағанын көрсетеді. Қазан, Уфа, Орынбор, Ташкент, Бұхара және Ыстанбұл тәрізді ірі ғылыми-баспа орталықтарында жарық көрген кітаптардың Қазақстан аумағына таралуы Еділ-Орал, Мауараннахр, Дешті Қыпшақ және Осман кеңістігі арасындағы трансөңірлік интеллектуалдық байланыстың болғанын айғақтайды. Қолжазбалардағы колофондар, вакф мөрлері, меншік және иелік жазбалары, хашиялар мен өзге де маргиналиялық белгілерді мәтіннің идеялық мазмұнымен қатар зерттеу белгілі бір білімнің қандай ортада оқылғанын, түсіндірілгенін және рухани тәжірибеге айналғанын тереңірек анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында анықталған мәселелер Қазақстандағы қолжазба мұраны сақтау мен зерттеуді жалпыұлттық деңгейде үйлестіру қажеттігін де көрсетеді. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы, Орталық ғылыми кітапхана, Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы, музейлер мен архивтер, ғылыми және діни мекемелер, сондай-ақ жеке қорлар мен отбасылық жинақтарда сақталған қолжазбалар жөніндегі мәліметтерді бірыңғай ұлттық реестрге біріктіру өзекті. Қолжазбалардың орналасқан жері мен меншік мәртебесін сақтай отырып, олардың ғылыми сипаттамасы мен цифрлық көшірмелерін ортақ

электрондық базаға жинақтау, ал ерекше құнды әрі жойылу қаупі бар жәдігерлерді заңнамалық және меншік құқықтарын сақтай отырып мамандандырылған сақтау және реставрация орталықтарына кезең-кезеңімен қабылдау тетіктерін қалыптастыру қажет. Мұндай жүйе жазба мұраны реестрлеу, ғылыми каталогтау, реставрациялау, консервациялау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеуді ортақ ғылыми стандарт негізінде жүргізуге мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, Ислам ғылыми-зерттеу институтының Сирек кітаптар және қолжазбалар орталығының қоры Қазақстандағы исламдық білім мен кітап мәдениетінің көптілді, көпжанрлы және трансөңірлік сипатын танытатын маңызды деректік кешен ғана емес, білім, иман және рухани кемелдік туралы дәстүрлі түсініктерді зерттеуге мүмкіндік беретін философиялық мұра болып табылады. Қордағы әрбір қолжазба мен сирек басылым белгілі бір шығарманың мәтіндік нұсқасымен қатар, өзі өмір сүрген дәуірдің таным үлгісін, сенім құрылымын, моральдық құндылықтарын және адамды кемелдендіруге бағытталған рухани тәжірибесін сақтайды. Осы себепті жазба мұраны ғылыми айналымға енгізу Қазақстандағы исламдық интеллектуалдық дәстүрдің тарихын ғана емес, адам болмысының білім, сенім, әдеп және рухани кемелдік бірлігі арқылы түсіндірілген тарихи-философиялық моделін жаңаша пайымдауға жол ашады.

Қосымша

Қосымшада түпнұсқада зерттеу жүргізген бірқатар кітаптар суреттері берілген.

1. Дурратун Насиддин кітабы

2. Кесікбас кітабы

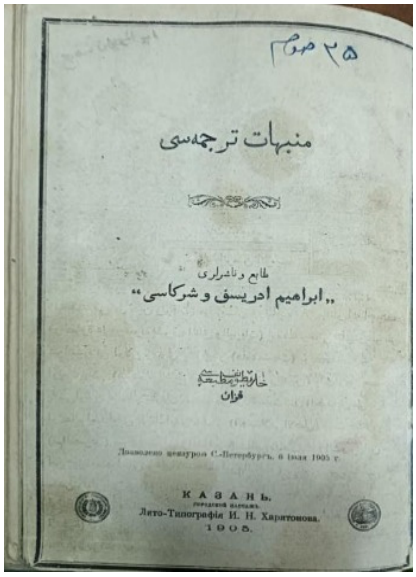
كيسك باش كتابى

بو كتاب باصمه اولنمشدر قزانده چيركوف
خاتونى ننك ورثه لرى ننك طبع خانه سنده حاجى
شمس الدين حسين اوغلى ننك ورثه لرى ننك
خراجاتى ايلان ١٨٩٩ نچى يلنه

بو كتاب باصمه سنه رخصت بيرلدى سنكت
پيطربورغده ٢٥ نچى اوكتابرده ١٨٩٩ نچى يلنه

Дозволено ценз. С.-Петербургъ 25 Октября 1899 г.
Казань Типо-Литографія наслѣд. М. Чирковой.

3. Мунабихат тәржүмесі

٢٥ صوم

منبهات ترجمه سى

طابع وناشرلرى
„ابراهيم ادريسوف و شركاسى"

قزان

Дозволено цензурою С.-Петербургъ. 6 іюня 1905 г.

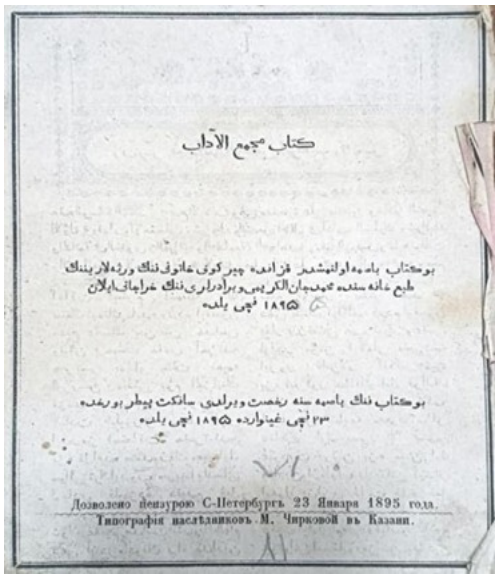
КАЗАНЬ.
Лито-Типографія И. Н. Харятонова.
1905.

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

3. Шауғ Гулистан

4. Киттабу маджагул аддаб

5. Риссәлә-и Ғазиза

Әдебиеттер тізімі

1 Т.Е. Қыдыр Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X-XV) (Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері): Монография – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 200 б.,

2 Палтөре Ы.М., Омарбекова Ж.Т. Қазақстанның көптілді қолжазба мұрасы: мәдени жады, білім беру каноны және араб-парсы-шағатай мәтіндерінің трансформациялық айналымы (Орталық ғылыми кітапхана қоры негізінде) // Қазақстан шығыстануы. – 2026. – Т. 17. – № 1. – Б. 247–264.

3 Қыдыр Т. Жошы ұлысының әдеби жәдігерлері. Монография. – Алматы, 2026 – 325 б

4 Т.Е. Қыдыр Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X-XV) (Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері): Монография – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 200 б.,

5 Исламов Р. О произведениях «Ку Бас» и «Кысса-и Джумджума» // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 2008. – № 3–4. – С. 222–226.

6 Қыраубаева А. Мыңжылдық жолаушы. 5 томдық шығармалар жинағы. 5-том. – Алматы: Өнер, 2012. – 528 б.

7 كتاب معجم المطبوعات العربية والمعربة - حرف الحاء - المكتبة الشاملة - ص٢٤٨ ج٢

8 Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi (٢٦,٧,١٧,٢٢٦٥)

9 Ibrahim, M. N. A., Hamdan, M. N., Mohd Nasir, M. K., & Faisal, M. S. (٢٠٢٣). Analisis Kritikan ‘Azwu Karya al-Munabbihat kepada Ibn Hajar al-‘Asqalani [Critical Analysis on the ‘Azwu of al-Munabbihat to Ibn Hajar al-‘Asqalani]. *Islamiyyat*, ٤٥(Isu Khas), ٣١–٤٦

10 Әхмәтҗанов М. И. *Татар археографиясе: соңгы елларда археографик экспедицияләр вакытында тупланган кулъязмаларның тасвирламалары (1972–2012 еллар).* Алтынчы кисәк. – Казан, ٢٠١٦. – Б. ٥٥.

11 Огаҳий, Муҳаммад Ризо. Асарлар: ٦ жилдлик. ٤-жилд: Таржималар / Нашрга тайёрловчи С. Долимов; масъул муҳаррир Ғ. Каримов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, ١٩٧٧. – ١٩٢ б.

Transliteration

1 T.E. Qy`dy`r Deshti qy`pshaq dalasy`ndarы` islami ədebiet (X-XV) (Islam, iman zhəne ixsan məselelerinің zhy`rlanu erekshelikteri) [Islamic Literature of the Dasht-i Qipchaq (10th–15th Centuries): Features of the Poetic Representation of Islam, Iman, and Ihsan]: Monografiya – Astana: «Ruxani qұndy`ly`qtardy` qoldau qory`» korporativtik qory`, 2018. – 200 b.,

2 Paltөre Y`.M., Omarbekova Zh.T. Qazaqstanny`ң kөptildi qolzhazba mұrasy`: mədeni zhady`, bilim beru kanony` zhəne arab-parsy`-shaғataj mətinderinің transformaciyaly`q ajnaly`my` (Ortaly`q ғy`ly`mi kitapxana qory` negizinde) [Multilingual manuscript heritage of Kazakhstan: Cultural memory, educational canon, and the transformational circulation of Arabic-Persian-Chagatai texts (Based on the collection of the Central Scientific Library)] // Qazaqstan shy`ғy`stanuy`. – 2026. – T. 17. – № 1. – B. 247–264.

3 Qy`dy`r T. Zhoshy` ұly`sy`ny`ң ədebi zhədigerleri [Literary Monuments of the Jochi Ulus]. Monografiya. – Almaty`, 2026 – 325 b

4 T.E. Qy`dy`r. Deshti qy`pshaq dalasy`ndarы` islami ədebiet (X-XV) (Islam, iman zhəne ixsan məselelerinің zhy`rlanu erekshelikteri) [Islamic Literature of the Dasht-i Qipchaq (10th–15th Centuries): Features of the Poetic Representation of Islam, Iman, and Ihsan]: Monografiya – Astana: «Ruxani qұndy`ly`qtardy` qoldau qory`» korporativtik qory`, 2018. – 200 b.,

5 Islamov R. O proizvedeniyax «Ku Bas» i «Ky`ssa-i Dzhumdzhuma» [On the works “Ku Bas” and “Qissa-i Jumjuma”] // Gasy`rlar avazy` – E`xo vekov. – 2008. – № 3–4. – S. 222–226.

6 Qy`raubaeva A. My`ңzhy`ldy`q zholaushy` [The Millennial Traveler: Collected Works in Five Volumes]. 5 tomdy`q shy`ғarmalar zhinaғy`. 5-tom. – Almaty`: Өner, 2012. – 528 b.

7 ج2 - ص842 - ةلماشلا ةبتكملا - عاجلا فرح - ةبرعملاو ةيبرعلا تاعوبطملا مجعم باتك

8 Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi (26.7.17.2265)

9 Ibrahim, M. N. A., Hamdan, M. N., Mohd Nasir, M. K., & Faisal, M. S. (2023). Analisis Kritikan ‘Azwu Karya al-Munabbihat kepada Ibn Hajar al-‘Asqalani [Critical Analysis on the ‘Azwu of al-Munabbihat to Ibn Hajar al-‘Asqalani]. Islamiyyat, 45(Isu Khas), 31–46.

10 Әxmətҗanov M. I. Tatar arxeografiyase: soңgy` ellarda arxeografik e`kspediciyalər vaky`ty`nda tuplangan kul``yazmalarny`ң tasvirlamalary` (1972–2012 ellar) [Tatar Archaeography: Descriptions of Manuscripts Collected During Archaeographic Expeditions in Recent Years (1972–2012)]. Alty`nchy` kisək. – Kazan, 2016. – B. 55.

11 Ogaxij, Muxammad Rizo. Asarlar: 6 zhildlik. 4-zhild: Tarzhimalar [Works: In Six Volumes.] / Nashrga tajyorlovchi S. Dolimov; mas``ul muxarrir F. Karimov. – Toshkent: Fafur Fulom nomidagi Adabiyot va san``at nashriyoti, 1977. – 192 b.

К. Касымкан, Е.К. Касабекова, Б. Нуриман

Знание, вера и духовное совершенство в исламском письменном наследии: на основе фонда редких книг и рукописей Исламского научно-исследовательского института

Аннотация. Фонд редких книг и рукописей на арабском, персидском и тюркских языках, включая чагатайские и казахские тексты, записанные арабографическим письмом төте жазу, хранящийся в Центре редких книг и рукописей Исламского научно-исследовательского института, рассматривается как важная составляющая исламского книжного наследия Казахстана. Основная цель исследования заключается в научной систематизации письменного наследия Центра, определении его жанрового и языкового состава, а также выявлении его места в традиции исламского образования. Рукописи и редкие печатные издания анализируются не только как отдельные библиографические единицы, но и как культурно-интеллектуальное наследие, отражающее историческое развитие исламской интеллектуальной традиции, текстуальную преемственность и процессы передачи религиозного знания.

В исследовании применены описательный, историко-сравнительный, кодикологический и текстологический методы. Проведен анализ тематической и жанровой структуры фонда, в результате которого выявлены сочинения по таким основным направлениям, как исламское право (фикх), вероучение (акида), кораническая экзегетика (тафсир), хадис, суфизм, этика (ахляк), арабская грамматика, кираат, религиозные киссы и медресейная учебная литература. На основе содержательно-функционального подхода письменное наследие также условно классифицировано на четыре основные группы: религиозно-каноническая, религиозно-познавательная, религиозно-дидактическая и религиозно-суфийская литература. Наличие арабских канонических сочинений наряду с их переводами, комментариями и адаптациями на персидском и чагатайско-тюркском языках свидетельствует о многоязычном характере исламского образовательного и интеллектуального пространства Центральной Азии и отражает механизмы передачи и адаптации религиозного знания в региональной культурной среде. Результаты исследования свидетельствуют о значительном источниковедческом потенциале письменного наследия Центра редких книг и рукописей Исламского научно-исследовательского института для изучения исламской книжной культуры, традиционной системы религиозного образования и интеллектуальной преемственности в Казахстане. В статье также определяются приоритетные направления систематического описания, научной каталогизации, комплексного исследования и введения редких книг и рукописей фонда в научный оборот.

Ключевые слова: Исламский научно-исследовательский институт, редкие книги, рукописи, исламское книжное наследие, арабские рукописи, письмо төте жазу, чагатайский язык, персидский язык, исламское образование, текстуальная трансмиссия, духовное наследие.

Q. Qasymqan, Y.K. Kassabekova, B. Nuriman

Knowledge, Faith and Spiritual Perfection in the Islamic Written Heritage: Based on the Rare Books and Manuscripts Collection of the Islamic Research Institute

Abstract. The collection of rare books and manuscripts in Arabic, Persian, and Turkic languages, including Chagatai and Kazakh texts written in the Arabic-based Töte script, preserved at the Rare Books and Manuscripts Center of the Islamic Research Institute, is examined as an

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

important component of Kazakhstan's Islamic book heritage. The primary aim of the study is to systematically examine the written heritage preserved in the Center, identify its genre and linguistic composition, and determine its place within the tradition of Islamic education. The manuscripts and rare printed works are analyzed not merely as individual bibliographic items, but as a cultural and intellectual heritage reflecting the historical development of the Islamic intellectual tradition, textual continuity, and the transmission of religious knowledge. The study employs descriptive, historical-comparative, codicological, and textual methods. The thematic and genre composition of the collection is analyzed, revealing works in such major fields as Islamic jurisprudence (fiqh), creed (ʿaqida), Qur'anic exegesis (tafsir), hadith, Sufism, ethics (akhlaq), Arabic grammar, Qur'anic reading (qiraʾa), religious narratives (qissas), and madrasa educational literature. Based on a content-functional approach, the written heritage is also conventionally classified into four principal groups: religious-canonical, religious-cognitive, religious-didactic, and religious-Sufi literature. The presence of Arabic canonical works alongside their translations, commentaries, and adaptations in Persian and Chagatai-Turkic demonstrates the multilingual character of the Islamic educational and intellectual space of Central Asia and the mechanisms through which religious knowledge was transmitted and adapted to regional cultural contexts. The findings demonstrate the considerable source value of the written heritage preserved at the Rare Books and Manuscripts Center of the Islamic Research Institute for the study of Islamic book culture, traditional religious education, and intellectual continuity in Kazakhstan. The article further identifies priority areas for the systematic description, scholarly cataloguing, comprehensive study, and integration of these rare books and manuscripts into academic circulation.

***Keywords*:** Islamic Research Institute, rare books, manuscripts, Islamic book heritage, Arabic manuscripts, Töte script, Chagatai language, Persian language, Islamic education, textual transmission, spiritual heritage.

Қаржыландыру: Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылған (BR28712621 «Қазақстанның қолжазба мұрасы: реестрлеу, реставрациялау, ғылыми каталогтау, цифрландыру және кешенді кодикологиялық зерттеу»).

Авторлардың үлесі. **Қасымқан Қ., Қасабекова Е.Қ., Нұриман Б.** Зерттеу тұжырымдамасын әзірлеуге, талдау жүргізуге, мақаланың мәтінін дайындауға және оны жариялауға рәсімдеуге тең дәрежеде үлес қосты.

Келіп түсті 30.09.2026
Қабылданды 14.10.2026